

Quranic Strategies of Deterrence Against the Enemy: (A Comparative Study of Narrations under Verse 60 of Surah Al-Anfal)

Abbas Ali Vashian

Assistant Professor, Department of Quran and Quranic Sciences, Qom, Iran;
and Department of Health Technology Development, Qom University of
Medical Sciences.

Email: sadra251@gmail.com

Abstract

Wars, beyond causing extensive loss of life and property, lead to the violation of fundamental human rights. In this context, utilizing religious teachings—particularly focusing on deterrence strategies found in the Holy Quran (such as verse 60 of Surah Al-Anfal) and the tradition of the Infallibles (PBUH)—serves as an efficient approach for managing threats in a legitimate and lawful manner. This research, using a descriptive-analytical method and relying on library resources and reputable databases, explores deterrence strategies against enemies.

Findings indicate that the Quran proposes key strategies to prevent aggression, including "increasing defensive and military capabilities," "religious goal-orientation in weaponry," and "identifying overt and covert enemies." The results emphasize that adhering to the Islamic lifestyle and the teachings of the Ahl al-Bayt, by closing avenues of infiltration for both enemies and the devil, creates a robust barrier against warmongering temptations. Ultimately, integrating deterrence strategies with defensive measures post-conflict provides a comprehensive religious framework for safeguarding society's security, playing a significant role in mitigating international crises.

Keywords: Quran, Deterrence, Comparative Interpretation, Enemy, Quranic Strategies

الاستراتيجيات القرآنية للردع ضد العدو: (دراسة مقارنة للروايات الواردة تحت الآية ٦٠ من سورة الأنفال)

عباس علي واشيان

أستاذ مساعد، قسم القرآن وعلوم القرآن، قم، إيران؛ وقسم تطوير تكنولوجيا الصحة، جامعة قم للعلوم الطبية.

البريد الإلكتروني: sadra251@gmail.com

المخلص

تؤدي الحروب، بالإضافة إلى ما تخلفه من خسائر بشرية ومادية فادحة، إلى انتهاك حقوق الإنسان الأساسية. وفي هذا السياق، يُعدّ الاستناد إلى التعاليم الدينية، لا سيما استراتيجيات الردع في القرآن الكريم (كآية ٦٠ من سورة الأنفال) وسيرة المعصومين عليه السلام، نهجاً فاعلاً للمواجهة المشروعة والقانونية للتهديدات. يبحث هذا المقال، من خلال المنهج الوصفي-التحليلي وبالاعتماد على المصادر المكتبية وقواعد البيانات المعتبرة، في استراتيجيات الردع ضد العدو.

وتشير النتائج إلى أن القرآن الكريم يطرح استراتيجيات جوهرية لمنع العدوان، منها: "تعزيز القدرات الدفاعية والعسكرية"، و"توجيه التسليح نحو غايات دينية"، و"التعرف الدقيق على الأعداء الظاهريين والباطنيين". وتؤكد الدراسة أن اتباع نمط الحياة الإسلامي وتعاليم العترة الطاهرة، من خلال سد ثغرات نفوذ العدو والشيطان، يشكل سداً منيعاً أمام وسوسات إشعال الحروب. وفي النهاية، فإن دمج استراتيجيات الردع مع التدابير الدفاعية بعد نشوب الحرب يقدم نموذجاً دينياً شاملاً لصون أمن المجتمعات، مما يمكنه أن يؤدي دوراً مؤثراً في الحد من الأزمات الدولية.

الكلمات المفتاحية: القرآن، الردع، التفسير المقارن، العدو، الاستراتيجيات القرآنية

راهبردهای قرآنی بازدارندگی در برابر دشمن؛ (بررسی تطبیقی روایات ذیل آیه ۶۰ سوره انفال)

عباس علی واشیان

استادیار، گروه قرآن و علوم، قم، ایران؛ دانشگاه علوم پزشکی قم، گروه توسعه فناوری سلامت

sadra251@gmail.com

چکیده

جنگ‌ها علاوه بر خسارات جانی و مالی گسترده، منجر به تضییع حقوق بنیادین بشر می‌شوند. در این میان، بهره‌گیری از آموزه‌های دینی، به‌ویژه با تکیه بر راهبردهای بازدارنده در قرآن کریم (مانند آیه ۶۰ سوره انفال) و سیره معصومین (علیهم‌السلام)، رویکردی کارآمد برای مواجهه مشروع و قانونمند با تهدیدات است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، به واکاوی راهبردهای بازدارندگی در برابر دشمن می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن کریم برای جلوگیری از تجاوز، راهبردهایی کلیدی شامل «افزایش توان تدافعی و نظامی»، «هدف‌مداری دینی در تجهیزات جنگی» و «شناسایی دقیق دشمنان آشکار و پنهان» را پیش روی جوامع اسلامی قرار می‌دهد. نتایج حاصل از این پژوهش تأکید دارد که تبعیت از سبک زندگی اسلامی و آموزه‌های عترت، با بستن راه‌های نفوذ دشمن و شیطان، سدی مستحکم در برابر وسوسه‌های جنگ‌افروزانه ایجاد می‌کند. در نهایت، تلفیق راهبردهای بازدارندگی با مبانی دفاعی پس از شروع جنگ، الگویی جامع و دینی برای صیانت از امنیت و کیان جوامع در برابر تهدیدات فراهم می‌سازد که می‌تواند نقش مؤثری در کاهش بحران‌های بین‌المللی داشته باشد.

واژگان کلیدی: قرآن، بازدارندگی، تفسیر تطبیقی، دشمن، راهبردهای قرآنی.

مقدمه

شایان توجه است که بروز صدمات و آسیب‌های ناشی از جنگ، علاوه بر از بین بردن نفوس بسیاری از مردم، تخریب طبیعت و محیط زندگی مردم و موجودات زنده، هزینه‌های مالی و سرمایه‌ای و تخریب زیرساخت‌های حیاتی مردم و کشورها را از بین برده و حقوق انسان‌ها را ضایع می‌نماید. برای دستیابی به راهبردهایی اساسی جهت پیشگیری از بروز جنگ و همچنین بازدارندگی از حمله و تجاوز دشمن، فرضیه‌های متعددی در دنیا از سوی اندیشمندان و متخصصان علوم مختلف با نگاه‌های گوناگون (امپریالیستی، کمونیستی، پوزیتیویستی و اومانیستی) مطرح گردیده است، اما هریک از منظری قابل نقد و دارای اشکال است. اما از منظر کلام وحی، برای مواجهه درست، مشروع و قانونمند، راهبردهایی برای نقش دفاعی در برابر دشمن و پرهیز از شروع جنگ مطرح می‌گردد که کمتر از این زاویه مورد توجه بوده است.

در این پژوهش، برای بازدارندگی دشمن از تجاوز با رویکردی انتقادی، تحلیل، مستند و مستدل، راه کارهای عملیاتی و راهبردی از منظر قرآن و عترت مطرح است که برخی از آنها در ادامه بیان می‌شود.

۱. افزایش قدرت جنگی و تدافعی

در آیه شریفه ۶۰ سوره انفال، به یک اصل حیاتی در هر عصر و زمانی اشاره شده است: «و در برابر دشمنان هر قدر توانایی دارید از نیرو و قدرت آماده سازید» (وَ

أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ. یعنی در انتظار نمانید تا دشمن به شما حمله کند و آنگاه آماده مقابله شوید، بلکه از پیش باید به حد کافی آمادگی در برابر هجوم‌های احتمالی دشمن داشته باشید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۲۲۱). این قدرت‌ها می‌تواند قدرت اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و ... باشد که نقش بسیار مؤثری در پیروزی بردشمن دارد. تفسیر نورالثقلین از «من لایحضره الفقیه» آورده است که یکی از مصداق‌های «قوة» در آیه، سیاه کردن موهای سفید با رنگ است؛ یعنی اسلام حتی رنگ موها را که به سرباز بزرگسال چهره‌ای جوان‌تر می‌دهد تا دشمن مرعوب گردد، از نظر دور نداشته است و این نشان می‌دهد که مفهوم «قوة» در آیه فوق چه اندازه وسیع است (حویزی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۵).

۲. شناسایی دشمنان پیدا و پنهان

خداوند متعال، علاوه بر دشمنانی که می‌شناسید، از دشمنان دیگری یاد می‌کند که آنها را نمی‌شناسید: «وَأَخْرَيْنَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمْ». مفسران، افزون بر دشمنان آشکار، از دشمنان پنهان نیز یاد می‌کنند که در صورت آمادگی کامل سپاه اسلام، آنان نیز به وحشت می‌افتند: «وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى الْإِتْفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ خُنُّ نَعْلَمُهُمْ» (توبه: ۱۰۱)؛ یعنی بعضی از اهل مدینه در نفاق و دورویی جسور و سرکش هستند، تو آنها را نمی‌شناسی ولی ما آنها را می‌شناسیم. در عبارت «لَا تَعْلَمُونَهُمْ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ» (شما آنها را نمی‌شناسید، خداوند آنها را می‌شناسد) اشاره به این است که شما آنها را نمی‌شناسید، زیرا آنها نماز می‌خوانند و روزه می‌گیرند و «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» و «مُحَمَّدٌ ﷺ رَسُولُ اللَّهِ» می‌گویند، ولی خداوند آنها را می‌شناسد؛ زیرا برنهان‌ها آگاه است (طبرسی،

۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۹۶).

۳. استفاده از منابع برای آماده سازی

تهیه نیرو و قوه کافی، ابزار و اسلحه جنگی و وسایل مختلف دفاعی، نیاز به سرمایه مالی دارد. لذا خداوند متعال به مسلمانان دستور می دهد که باید با همکاری عمومی این سرمایه را فراهم سازند و بدانند هر چه در این راه بدهند، در راه خدا داده اند و هرگز گم نخواهد شد و آنچه در راه خدا انفاق شود، به آنان بازگردانده خواهد شد: «وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ». حتی فراتر از آن را بیان می فرماید که تمام آنها و بیشتر از آن به شما می رسد و هیچ گونه ستمی بر شما وارد نمی گردد: «وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ». تعبیر «شیء» مفهومی وسیع دارد و شامل هر چیز اعم از جان و مال، قدرت فکری یا نیروی منطق و یا هر گونه سرمایه دیگری می شود که در راه تقویت بنیه دفاعی و نظامی مسلمانان در برابر دشمن انفاق می گردد و از نظر خدا پنهان نخواهد ماند؛ بلکه آن را محفوظ داشته و به موقع به آنان می دهد (خرمدل، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۳۴۷).

۴. هدف گذاری برای آمادگی حضور در جهاد اسلامی

هدف از آمادگی، به کشته دادن انسان ها نیست. هدف این است که دشمن به حقوق مردم تجاوز نکند، از ما بترسد، زور نگوید و حق و عدالت رعایت شود. با وجود این، خداوند متعال در قرآن کریم می فرماید: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا» (انفال: ۶۱)؛ «اگر آنها تمایل به صلح نشان دادند، تو نیز دست آنها را عقب زن و تمایل نشان ده». از آنجا که به هنگام امضای پیمان صلح، غالباً افراد گرفتار

تردیدها و دودلی‌ها می‌شوند، به پیامبر دستور می‌دهد در قبول پیشنهاد صلح تردیدی به خود راه ندهد و چنانچه شرایط آن منطقی، عاقلانه و عادلانه باشد، آن را بپذیرد و بر خدا توکل کند؛ زیرا خداوند هم گفتگوهای شما را می‌شنود و هم از نیت شما آگاه است: «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ». با این حال، به پیامبر و مسلمانان هشدار می‌دهد که ممکن است در پیشنهادهای صلح، خدعه و نیرنگی در کار باشد و صلح را مقدمه‌ای برای ضربه غافلگیرانه قرار دهند یا هدفشان تأخیر در جنگ برای فراهم نمودن نیروی بیشتری تجدید قوا باشد. البته خداوند متعال اتکاء به خود را یادآوری می‌نماید که نگرانی به خود راه ندهید؛ زیرا خداوند کفایت کار شما را می‌کند و در همه حال پشتیبان شماست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۲۳۱).

۵. توجه به همیشه و همه‌جا گفتگو و مذاکره کارساز و کافی نبودن

همیشه و در بسیاری از موارد، دشمن با مذاکره فرصت بیشتری برای خود می‌خرد تا تجدید قوا کند. باید با توان و قدرت به میدان آمد «مِنْ قُوَّةٍ». در آیه ۶۲ سوره انفال، خداوند متعال می‌فرماید: «وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ»؛ «اگر بخواهند به سبب صلح تو را فریب دهند و حيله به خرج دهند»، به این گونه که بخواهند آتش جنگ را با صلح روشن کنند تا خودشان آماده جنگ شوند و یاران تو اسلحه بر زمین گذارند؛ پس نترس (سلطان علی شاه، ۱۳۲۷، ج ۶، ص ۷۳).

۶. وحدت و یکپارچگی با وحدت ملی و دینی

وحدت و یکپارچگی نیز نوعی قدرت است، زیرا با تفرقه نمی‌توان دشمن را

ترسانند: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُزْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ». در اسلام، همه مسلمانان سربازند و بسیج مردمی ضروری است (أَعِدُّوا، تُزْهِبُونَ، تُنْفِقُوا...). از سوی دیگر، اسلام باید نظام و حکومت داشته باشد، زیرا بدون آن دشمنان هراسی ندارند (تُزْهِبُونَ بِهِ). وحدت و یکپارچگی در سایه توجه به همه ارزش‌های الهی و حفظ آن در کنار حقوق انسان‌هاست (عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ). در اسلام، مکتب و کرامت انسان مد نظر است، نه اینکه اغراض شخصی، نژادی و قومی مبنا باشد (عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ) (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۳ ص ۳۴۷). اسلام، نیروهای نظامی بازدارنده می‌خواهد.

۷. استفاده از نیروی بازدارنده در مقابل نیروی تجاوزگر

آیه شریفه «تُزْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ» بر اصلی مشتمل است که جامعه بشری را از هرج و مرج نکه می‌دارد و به ستمگران زورمند اجازه نمی‌دهد که زندگی مردم را بازپچه خود قرار دهند و از آنان بهره‌کشی کنند. این اصل، عبارت است از: به وجود نیرویی که در اختیار حق‌طلبان و عدالت‌خواهان قرار گیرد و آنان با این نیرو جلوستمکاران و باطل‌گرایان را بگیرند و نیز آنها را وادارند تا به حکم خدا و آیین او گردن نهند؛ آیینی که تمام مردم را فرا می‌خواند تا بر طبق قوانین و سنت‌های هستی زندگی کنند و هیچ‌کس از آن انحراف پیدا نکند و چنانچه کسی بخواهد این قوانین را زیرپا بگذارد، این نیرو او را وادار سازد که به این سنت‌ها و قوانین بازگردد. اگر دانشمندان و خردمندان درباره سبب مشکلات و مصیبت‌های زندگی تحقیق کنند، درخواهند یافت که این سبب، همان ضعف نیروی بازدارنده در برابر تجاوز و زورگویی نیروی متجاوز است. به عنوان نمونه می‌توان از

نیرویی که ایالات متحده آمریکا در اختیار دارد یاد کرد؛ نیرویی که آمریکا آن را برای چپاول و غارت به کار می‌گیرد و جز مبارزه ملت‌های بی‌دفاع، مانعی بر سر راهش وجود ندارد (مغنیه، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۷۷۰).

۸. اعتماد و توکل به خدا

در آیه شریفه «وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ»، پیرامون معنای توکل باید گفت که معنای توکل این نیست که انسان به اعتماد به خداوند متعال، اسباب ظاهری را هیچ‌کاره و لغو بداند؛ بلکه معنایش این است که اعتماد قطعی به اسباب نداشته باشد و بداند آنچه از اسباب ظاهری سببیتش برای انسان هویدا می‌گردد، نمونه‌ای بیش نیست و چه بسا اسباب دیگری است که ما از آنها آگاه نیستیم. سبب تام و کامل که هرگز از مُسَبِّبِ خود تخلف نمی‌پذیرد و حامل اراده خداوند سبحان است، همان تمامیت و مجموع همه این سبب‌هاست. پس توکل عبارت است از اینکه انسان وثوق و اعتماد خود را متوجه خداوند سبحان کند که همه اسباب عالم بر محور مشیت او دور می‌زند (طباطبایی، ۱۴۰۲، ج ۹، ص ۱۵۵).

۹. داشتن شعار همگانی

تعبیر آیه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» به قدری وسیع است که بر هر عصر و زمان و مکانی کاملاً تطبیق می‌کند و اگر این دستور بزرگ اسلامی به عنوان یک شعار همگانی در همه جا تبلیغ شود و مسلمانان از کوچک و بزرگ، عالم و غیر عالم، نویسنده و گوینده، سرباز و افسر، کشاورز و بازرگان، در زندگی خود آن را به

کار بندند، برای جبران عقب ماندگی شان کافی است. سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و پیشوایان بزرگ اسلام نیز نشان می دهد که آنها برای مقابله با دشمن از هیچ فرصتی غفلت نمی کردند؛ در تهیه سلاح و نفرات، تقویت روحیه سربازان، انتخاب محل اردوگاه و انتخاب زمان مناسب برای حمله به دشمن و به کار بستن هرگونه تاکتیک جنگی، هیچ مطلب کوچک و بزرگی را از نظر دور نمی داشتند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۶۴).

۱۰. آمادگی همه جانبه و همیشگی

در آیه شریفه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ»، خداوند متعال به جامعه اسلامی خطاب نموده که از جمله وظایف آن است که مسلمانان پیوسته آماده دفاع در مقابل بیگانگان بوده و از حقوق خود دفاع نمایند و از خطر تجاوز آنان لحظه ای غفلت روا نیست. اجتماعات بشری که از اقوام و طوائف مختلف تشکیل می شوند، به لحاظ عقیده و از نظر مصالح مادی با یکدیگر توافق نخواهند داشت، بلکه اقوام دیگر از جمله بیگانگان با مسلمانان معارضه خواهند نمود، همان طور که نیروی دفع ضرر و عامل غضب نسبت به دشمن در هر فردی به ودیعت نهاده شده است تا در برابر دشمن دفاع نماید (حسینی همدانی، ۱۳۷۵، ج ۷، ص ۳۸۵).

۱۱. دل سپردن به وعده الهی

خداوند برای اطمینان خاطر نبی مکرم خود از شر کفاری که از جنگ فرار نمودند و در اطراف و جوانب از فرصت برای حمله به مسلمانان استفاده

می نمودند، می فرماید: گمان مکن که ظفر بر آنها از شما فوت شد و آنها بر امر خدا و وعده نصرت او سبقت گرفتند و از دست رفتند. آنها شما را از فتح و ظفر بر خودشان عاجز نمی کنند و هر وقت باشد، خدا شما را بر آنها مسلط خواهد فرمود؛ ولی شما هم در تهیه وسائل جنگ از قبیل تیرو کمان و شمشیر و زره و هر چه موجب تقویت و شوکت مسلمانان باشد تا حدی که استطاعت و توان دارید، کوتاهی ننمایید. مخصوصاً اسبان بسته شده برای جهاد در راه خدا را که تا درجه تهیه اش در موقع جنگ مشکل است، قبلاً آماده نمائید که موجب رعب و هراس کفار مکه شود که دشمن خدا و شما را نیز موجب خوف و بیم سایر کفار شود که شما آنها را نمی شناسید؛ چون نماز می خوانند و روزه می گیرند و به نفاق زندگی می کنند و پی فرصت می گردند (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۵۴۵).

۱۲. بازداشتن از جنگ همه جانبه

اصولاً خطر کفار فقط در انحصار جنگ نظامی نیست، بلکه جنگ های اخلاقی، عقیدتی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و به طور خلاصه هرگونه ضدیت با مسلمانان با اختلاف مراتبشان، جنگ است. بلکه بر مبنای آیاتی همچون «الْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» (قرآن کریم، ۲: ۲۱۷) و «الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» (قرآن کریم، ۲: ۱۹۱)، جنگ های غیرنظامی گاهی خطرناک تر بوده و نیاز به آمادگی و مبارزه بیشتری دارند (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۹۵).

۱۳. جرأت و مقاوم سازی

در آیه شریفه «أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ» (از سوی خدا به شما ظلم نمی شود) می توان

گفت اگر نیروی کافی برای مقابله با دشمنان فراهم سازید، از سوی آنان ظلم و ستمی به شما نمی‌شود، چرا که جرأت آن را نخواهند داشت (خرمدل، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۴۸).

نتیجه‌گیری

با توجه به شناخت چالش‌های موجود، برای بازدارندگی دشمن از منظر قرآن و احادیث، راهبردها و راهکارهایی مطرح می‌شود تا به کار بستن آنها، قدرت بازدارندگی دشمن از تجاوز و آسیب را فراهم نماید. از جمله این راهبردها عبارتند از: افزایش قدرت جنگی و تدافعی، شناسایی دشمنان پیدا و پنهان، استفاده از منابع برای آماده‌سازی، هدف‌گذاری برای آمادگی حضور در جهاد اسلامی، توجه به اینکه همیشه و همه جا گفتگو و مذاکره کارساز و کافی نیست، وحدت و یکپارچگی با وحدت ملی و دینی، استفاده از نیروی بازدارنده در مقابل نیروی تجاوزگر، اعتماد و توکل به خدا، داشتن شعار همگانی، آمادگی همه‌جانبه و همیشگی، دل سپردن به وعده الهی، بازداشتن از جنگ همه‌جانبه، و جرات‌افزایی و مقاومت‌سازی.

پیشنهادهای:

۱. شناخت روزآمد چالش‌های نحوه مواجهه با دشمن.
۲. استخراج راهبردهای روزآمد بازدارندگی و نحوه مواجهه با دشمن از متون قرآنی و روایی و نظرات نخبگان.
۳. مقایسه روش‌های بازدارندگی دینی با نظرات و تجربیات بشری.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. شریف الرضی، ۱۴۰۳ق، نهج البلاغه، تهران: مؤسسه نهج البلاغه.
۳. ثقفی تهرانی، محمد، ۱۳۹۸ق، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، تهران: برهان.
۴. حسینی همدانی، محمد، ۱۳۷۵، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران: لطفی.
۵. حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۱۱۲ق، تفسیر نورالثقلین، قم: اسماعیلیان.
۶. خرمدل، مصطفی، ۱۳۸۴، تفسیر نور، تهران: احسان.
۷. سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر، ۱۳۲۷ق، بیان السعادة فی مقام العبادۃ، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۸. صادقی تهرانی، محمد، ۱۴۳۲ق، ترجمان فرقان، قم: شکرانه.
۹. طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۰۲ق، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۴، تفسیر مجمع البیان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۱. قرائتی، محسن، ۱۳۸۸، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۲. مغنیه، محمد جواد، ۱۴۰۰ق، تفسیر کاشف، قم: بوستان کتاب.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، ۱۳۷۱، تفسیر نمونه، قم: مدرسه حضرت

امیرالمؤمنین علی علیه السلام

۱۴. میبدی، احمد بن محمد، بی تا، تفسیر ادبی عرفانی قرآن، تهران: اقبال.

۱۵. واشیان، عباس علی، ۱۴۰۱، نظام جامع سلامت، قم: سپهر حکمت.

۱۶. واشیان، عباس علی، ۱۴۰۲، نظام جامع سلامت روحی روانی از منظر قرآن و

احادیث، قم: سپهر حکمت.